

De geschiedenis van de joden van Oost-Europa 3

Door Wim Neevel

In het tsarenrijk hebben eeuwenlang joodse vestigingsgebieden bestaan. Waarschijnlijk waren het de grootste in de diaspora. Waar kwamen die joden vandaan? In de eerste eeuwen van de gewone jaartelling vestigden zich al joden in de Grieks-Byzantijnse nederzettingen rond de Zwarte Zee. Na 740 vond er een vermenging plaats met de Chazaren die de joodse godsdienst hadden aangenomen.

"De Chazaren stichtten Kiev en in die stad bestonden later twee joodse kolonies, één van Chazaarse en één van Askenazische joden, die uit het Westen waren gekomen." (*1) In de 13e eeuw werd Kiev door de Tataren veroverd en konden de joden die het overleefden naar het Westen of naar het Noorden, vooral naar Litouwen, vluchten. Polen had in de 14e eeuw al veel joden verwelkomd die waren gevlucht voor de vervolgingen in het Westen. Alleen in de bergen van de Kaukasus wisten de 'Bergjoden', niet-Askenasische joden, zich tot in onze tijd te handhaven.

Onder tsaar Alexander I was het edict uitgevaardigd dat alle joden zich voor 1 januari 1807 hadden moeten vestigen binnen "de 'Tsjorta' (*2), een afgepaald gebied dat ongeveer Russisch Polen en de Westelijke provincies van Rusland omvatte." (*3). In dit 'Jiddisjland' vormden de 'sjtetls', de kleinere steden, in feite een enorm getto.

De tsaren wisten nooit goed wat ze met de joden aan moesten. Zij zagen hen als een probleem, dat alleen opgelost kon worden door assimilatie of verbanning. "Maar joden die assimileerden werden er door de Russen van beschuldigd dat zij probeerden de macht in het vaderland over te nemen en joden die emigreerden werden betreurd als een ernstig economisch verlies of werden bestempeld tot verraderlijke revolutionairen." (*4) Een bekende Jiddische uitdrukking was dan ook: "Es ist shver zu zein a Yid."

De geschiedenis van de joden in de sjtetls van Oost-Europa kent ook de nodige anekdotes. Sommige zijn heel vermakelijk zoals het verhaal van de grootmoeder van ene Jossel Wassermann die "de Oostenrijkse keizer Franz Joseph I van de verstikkingsdood redt door een zoute haring uit zijn keelgat te trekken. Haar kordate optreden heeft grote gevolgen: bij wijze van tegenprestatie verleent de keizer de joden in 1867 gelijke rechten

als zijn christelijke onderdanen." (*5)

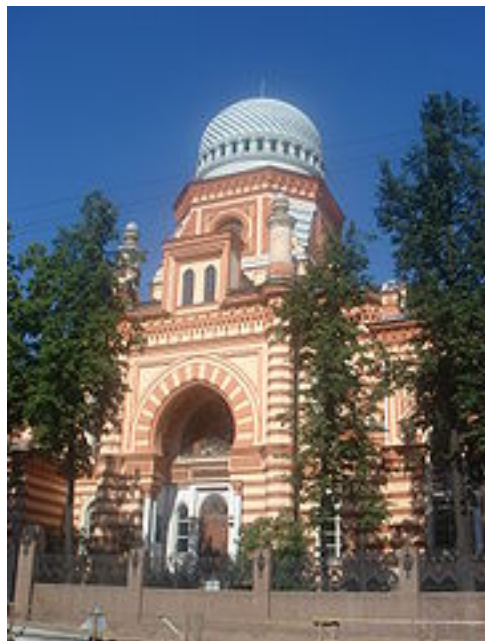
In het midden van de 19e eeuw nam op het Russische platteland de onvrede onder de lijfeigenen toe. Het was onvermijdelijk dat de roep om hervormingen luider werd. In 1861 schafte tsaar Alexander II de lijfeigenschap af. Kort daarop vonden ook hervormingen in het lokaal bestuur, de rechtspraak en het onderwijs plaats.

In 1869 had de tsaar er in toegestemd dat er in St. Petersburg een synagoge gebouwd kon worden. De tsaar had de bouw onder een aantal voorwaarden goedgekeurd. Zo mochten er geen kerken in de buurt staan en hij mocht niet gebouwd worden aan een straat die door de tsaar werd gebruikt. "Oorspronkelijk was het de bedoeling dat deze synagoge maar liefst 65 meter hoog zou worden, maar daar stak de tsaar een stokje voor. Hij eiste meer bescheidenheid waarna de architecten het gebouw 20 meter verlaagden" (*6).

Het werd een synagoge in Spaans-Moorse stijl. De Moorse stijl moest de eigen identiteit van de joden tot uitdrukking brengen en zo ook een zekere fascinatie voor het 'oriëntalisme van de geest' tot stand brengen, tegen de voortgaande assimilatie in. Het oosterse zonlicht tegenover de betrokken wolkenhemel van Rusland.

Verder had de Franse revolutie een enorme emancipatiegolf teweeggebracht voor de joden in heel Europa. Joden kregen burgerrechten en daardoor ontstond er ook een ware bouw golf van synagogen, waarbij in architectonisch opzicht meer dan eens werd teruggегреpen op de 'Moorse stijl'. Overal in Europa vinden we deze in het oog vallende neo-Moorse invloeden terug, zoals in Praag, Boedapest en Berlijn. In Boedapest werd tussen 1854 en 1859 de grootste synagoge van Europa gebouwd aan de Dohány-sstraat. De synagoge van St. Petersburg heeft echter een

lichter interieur dan zijn westelijker gelegen tegenhangers en is uitgevoerd in zonnig geel. Hij is nu, na die van Boedapest, de grootste nog in gebruik zijnde synagoge van Europa.

De Grote Choral Synagoge van St. Petersburg, ingewijd in 1893.

Werkelijk ingrijpende veranderingen waren onder het bewind van Alexander II uitgebleven. En zo gebeurde het dat de tsaar in St. Petersburg bij een bomaanslag door de revolutionaire groep 'Wil van het Volk' om het leven kwam. De positie van de Russische joden werd er toen niet beter op omdat één van de betrokken leden van die groep, Hessia Meyerovna Helfman, een jodin was. Ze had de bom dan wel niet gegooid maar was toch als propagandist van de revolutionairen opgetreden. Samen met vijf anderen werd ze in 1882 ter dood veroordeeld.

De moord op Alexander II had in maart 1881 plaats gevonden en daarna was het bewind van zijn opvolger uiterst reactionair. De pers werd gecensureerd en in april begon de jacht op de joden met een eerste pogrom in Kiev. Pogrom is een Russisch woord dat vernietiging betekent. Het bestond vooral uit het vernietigen van joodse eigendommen en in mindere mate het toebrengen van lichamelijk letsel. De pogroms gingen door tot in de zomer.

Vanaf mei 1882 was elke nieuwe vestiging van joden, zowel binnen als buiten de 'pale' [de 'Tsjorta'] (*7), streng verboden. Russische dorpsbewoners kregen het recht 'slechte joden' te

verjagen, een voorrecht waar gretig en veelvuldig gebruik van werd gemaakt. Bovendien werd het voor joden verboden op zondagen en christelijke feestdagen handel te drijven. Het gevolg was dat de joden nu als het ware opgesloten werden in de toch al overbevolkte steden van de 'pale'. De economie van het gebied veranderde in een chaos. Ook was de boodschap van Konstatin Pobedonostsev, de adviseur van de tsaar en tevens bestuurder van de Russisch Orthodoxe Kerk, overduidelijk: "Eénderde (van de joden) zal uitsterven, éénderde zal het land verlaten en éénderde zal totaal oplossen in de rest van de omringende bevolking" (*8).

De druk op de joden werd steeds groter. Elk jaar tussen 1881 en 1899 verlieten gemiddeld 23.000 joden Rusland. De meeste emigranten vestigden zich in de VS, anderen bleven in Europa. Tussen 1882 en 1903 kwamen 25.000 joden naar het Heilige land (*9). De verdrijving van het merendeel van de 35.000 joden uit Moskou begon in 1891. Binnen een paar jaar waren er daar nog maar 5000 over.

De droom van de haskala (*10) was ten einde. Het was duidelijk, dat er voor joden geen plaats meer was in de Russische staat.

"Eeuwige, Uw naam zij geprezen, ik weet wij zijn het uitverkoren volk, maar kunt u niet eens één keer iemand anders uitkiezen.....?" Deze uitroep is van Tevje, de melkboer uit de verhalen van Sjoelëm Aleichem, bekend geworden door de musical/film 'Fiddler on the Roof'. Nog een citaat: "Rabbijn, mag ik u iets vragen?Bestaat er ook een zegen voor de tsaar? Een zegen voor de tsaar? Natuurlijk! God zegene en behoeve de tsaar....., maar vër van ons huis!" De carrière van Sjoelëm Aleichem begon rond 1880, de tijd dat het woord 'pogrom' uitgevonden werd. De razzia's en de voor de joodse gemeenschap beperkende wetgeving dwongen joden als Tevje, met zijn vrouw Golde en hun vijf dochters, te vertrekken. In 'Anatevka', het Russisch-joodse sjtetl, probeert Tevje en zijn familie de joodse tradities overeind te houden, ondanks de wanhoop, de verstoting, de ontworteling en de bitterheid waaraan zij uiteindelijk ten prooi vallen. Ze waren 'Luftmenschen', die alles deden om nog wat geld te verdienen en van niets nog een boterham konden maken.

Dit alles staat in schril contrast met de geletterdheid van de joodse bevolking in

vergelijking met de rest van de Russische bevolking. Volgens gegevens uit 1897 kon 50,1% van alle joden lezen en schrijven, tegen 27,7% van de totale bevolking. Joodse vrouwen scoorden 36,6% tegen 17,0% van de Russische vrouwen.

In 1894 volgde Nicolaas II zijn vader op als tsaar. Deze zwakke vorst liet zich wijs maken dat zijn joodse onderdanen deel uitmaakten van een internationaal complot. De verspreiding van deze idee is een berucht voorbeeld van racistische propaganda. Met de verschijning van 'De Protocollen van de Wijzen van Zion', een weerzinwekkende vorm van geschiedvervalsing, wilde men aan de tsaar bewijzen dat het opkomend kapitalistisch getij in Rusland een joodse samenzwering was. De Protocollen, een soort notulen van een conferentie van joodse leiders, waren gebaseerd op een Frans traktaat: 'Dialog in de hel' uit 1864 van Maurice Joly. Het betreft een gefingeerde dialoog tussen Montesquieu en Machiavelli, en was gericht tegen het tirannieke regime van Napoleon III. De Protocollen, het antisemitisch geschrift, werd tussen 1903 en 1905 op het Parijse bureau van de Russische Geheime Dienst samengesteld. In de antisemitische krant Snamja waren op de laatste dag van het zesde Zionistencongres, op 28 oktober 1903, al enkele gedeelten uit de Protocollen gepubliceerd.

Het jaar 1905 is veelbewogen, er dreigt een revolutie. Honderdduizenden Russen houden in januari een protestmars, waarbij door beschietingen duizenden doden en gewonden vallen. Dit alles zou de schuld van de joden zijn. In kerken wordt uit de Protocollen geciteerd. De anti-joodse sfeer culmineert in pogroms in Rostov en in Yekaterinoslav. Volgens Hadassa Ben-Itto, auteur van het boek 'Anatomie van een vervalsing. De protocollen van de Wijzen van Sion' (Aspekt 2000), staan de Protocollen nu nog op de schoolcurricula in Egypte en Jordanië. De leugen regeert, maar dan echt (*11).

Waren aan het eind van de 19e eeuw jaarlijks al vele duizenden joden vertrokken, vanaf 1906 bedroeg het aantal emigranten meer dan 75000 per jaar. "In totaal hebben tussen 1881 en 1914 ongeveer twee miljoen joden het Russische rijk verlaten. Niettemin werd het aantal achtergebleven joden in dat jaar nog steeds op 5,2 miljoen geschat" (*12).

Het joods leven in het Russische rijk was in de periode voorafgaand aan de Oktoberrevolutie van

1917 behoorlijk turbulent. Er golden scherpe restricties op hun burgerrechten, scholing, arbeidsmogelijkheden en hun vrijheid om zich te verplaatsen. Kenmerkend was het opkomend secularisme, het afwijzen van oude tradities en het zoeken van verschillende generaties naar hun plek binnen en buiten de sjetetl. Het is dan ook geen wonder dat de opkomst van vaak geheime genootschappen veel aantrekkingskracht uitoefende. "Die aantrekkingskracht kwam vooral van twee kanten: de Zionisten enerzijds en de Marxisten anderzijds. In beide bewegingen zagen jonge joden een kans om hun 'ketenen te verbreken'" (*13).

De 'Bund', opgericht in 1897, was een zuiver joods socialistische organisatie op Marxistische grondslag. Zij wilde een volledig zelfbestuur voor allen die joods waren, waar zij zich dan ook in het enorme Russische rijk bevonden.

Na het aftreden van tsaar Nicolaas II in 1917, kregen alle nationale minderheden, met inbegrip van de joden, van de regering Kerensky cultureel-nationale autonomie. De nieuwe 'Voorlopige Regering' schafte de wetten af die Russische joden hadden uitgesloten van het burgerschap. Eindelijk was er dan gelijkberechtiging van de joden. Maar al snel na de Oktoberrevolutie in dat zelfde jaar, een machtsgreep van Lenin, werd er ook van de joden volledige assimilatie geëist. Lenin ontkende gewoon dat er een joodse nationaliteit bestond; volgens hem was dat slechts een Zionistisch idee. In 1917 hadden de Russische Zionistische organisaties meer dan 300.000 leden.

De carrière van de jonge joodse kunstenaar El Lissitzky stond in hoge mate in het teken van de maatschappelijke en politieke omwenteling. Na de Februarirevolutie van 1917 verhuisde Lissitzky van Moskou naar Kiev, waar hij actief deelnam aan een beweging die een moderne wereldse joodse cultuur in Rusland wilde creëren. Door de nieuwe regering was het decreet dat het drukken van Hebreeuwse letters verbood, ingetrokken. Tussen 1917 en 1919, een periode waarin het plotseling mogelijk was om boeken in het Jiddisch te publiceren, wijdde Lissitzky zich aan het illustreren van Jiddische boeken. In zijn versie van het laatste vers van het Pesachlied Chad Gadya (Eén bok) beeldt Lissitzky af hoe de machtige hand van God de engel des doods, die de tsarenkroon draagt, afmaakt. Deze voorstelling verbindt de redding van de joden met de overwinning van de Bolsjewieken.

In zijn illustratie bij Ehrenburgs korte verhaal 'Shifs-Karta' (Plaatsbewijs) zet Lissitzky de twee Hebreeuwse letters, die wel op joodse grafzerken staan, "pei nun"- dat wil zeggen: "hier ligt" - op een omhooggehouden handpalm. Onder letterlijke verwijzing naar Malevichs gepassioneerde oproep: "Laat de afwijzing van de oude wereld van de kunst in uw handpalmen gegrift staan" verbeeldt Lissitzky hier zowel de dood van de hoofdfiguur van het verhaal als die van een hele periode. "Hier ligt" roept zowel het einde van het oude Oost-Europese joodse leven uit als dat van de prerevolutionaire Russische wereld (*14).

Nicolaas II. De arrogante intellectueel Trotski echter "...had volgens Chaim Weizmann net zo weinig gevoel voor het joodse bestaan als volk, als de tsaren hadden" (*15). Hij was ongevoelig voor het noodlot van de joden.

Samen met de revolutionair Lenin zette hij een door het volk gekozen raad op: 'de sovjet van arbeiders en soldaten'. Binnen de Bolsjevistische partij werd een speciale sectie opgericht om de joden tot het communisme te bekeren. Toch bleef de meerderheid van de joden buiten de partij, geschokt door de gewelddadigheden tegen hen tijdens de burgeroorlog die op Lenins machtsgreep was gevolgd. "Het werd al snel duidelijk dat er in een communistische staat geen plaats was voor afzonderlijke joodse politieke partijen, of zelfs maar voor de joodse godsdienst of traditioneel joods leven. Alle grote synagoges werden gesloten, alleen de kleinere bleven open. Alle joodse politieke partijen, met name de Bund, werden door de joodse sectie van de communistische partij overgenomen. Zionisten werden gearresteerd. Zionistische en Hebreeuwse cultuur moest 'gezuiverd' worden" (*16).

Na 1919 kwamen ook op grote schaal exemplaren van de Protocollen in omloop. De Februari-revolutie van 1917 gold als bewijs dat een begin was gemaakt met de verwezenlijking van dit joodse complot. Was tenslotte Trotski geen jood? Trotski werd uiteindelijk in 1927, tijdens de machtsstrijd na Lenins dood, door de geassimileerde Georgiër Jozef Stalin verbannen en in 1940 in opdracht van Stalin in Mexico vermoord.

De jood Osip Mandelsjtam is een sleutelfiguur van de Russische poëzie die samen met Pasternak tot de grootste Russische dichters van de twintigste eeuw wordt gerekend. Hij koos voor een heldere en directe koers van de Russische poëzie. Hij moest in de loop van de jaren twintig van de vorige eeuw als vertaler gaan werken omdat hij uit de gunst was geraakt van de overheid. In 1924 werd hij gearresteerd omdat een gedicht van hem met kritiek op Stalin in het geheim de ronde deed. In dit gedicht: "de heerser" werd Stalin omgeschreven als "Kremlinbewoner uit de bergen, de wurger en boerendoder // zijn dikke vingers vet als wormen // en zijn woorden onwrikbaar als loden gewrichten // zijn kakkerlakkensnor lacht //". Uiteindelijk is Mandelsjtam veroordeeld tot 'binnenlandse verbanning' en in 1938 na een gruwelijk lijden in

Afbeelding van Lissitzky's 'Shifs-Karta'.

Gedurende de Februarirevolutie van 1917 had een kleine groep jonge joden, geleid door Lev Davidovich Bronstein, zich bij de revolutionairen aangesloten. Deze zoon van een joodse Oekraïense boer, beter bekend onder de naam Leon Trotski, had een belangrijke militaire rol gespeeld die leidde tot het aftreden van tsaar

een Goelagkamp in de buurt van Vladivostok overleden (*17).

Onder het bewind van Stalin werd bedacht dat er een joodse autonome republiek moest worden gesticht om van het 'Jodenprobleem' af te komen. De keuze viel op Birobidjan (= Biraland), een gebied in het uiterste oosten van Siberië, tegen de Chinese grens aan. Birobidjan, gelegen aan de rivier de Bira en aan de Trans-Siberische spoorlijn, moest het nieuwe thuisland voor de joden worden. Tussen 1928 en 1934 trokken zo'n 20.000 joden naar dit op 8000 km van Moskou gelegen gebied. Het werd door de communistische propaganda aangeprezen als een alternatief voor Palestina, waar Jiddisch de voertaal was. Hier konden de joden een nieuw socialistisch bestaan opbouwen. Maar eind jaren dertig begon ook daar de Stalinistische terreur: de leiding werd vrijwel helemaal uitgemoord en vanaf 1949 was het verboden om nog langer Jiddisch te spreken. Meer dan 25.000 joden zijn uiteindelijk vertrokken, de meesten naar Beërsjeva. Er wonen nu nog zo'n 5000 joden in Birobidjan, een joodse staat is het nooit geworden.

De twee grootste misdaden van Stalin waren de 'holomodor' en de 'thermidor'. De eerste was de door de staat georganiseerde hongersnood in de landbouwgebieden van de Sovjetrepublieken Oekraïne en Rusland. De schattingen van het aantal doden lopen in de miljoenen. Stalins tweede grote misdaad waren de zuiveringen in de jaren 1937 – 1939. Bij die vernietiging van het kader werden ruim anderhalf miljoen mensen gearresteerd, van wie bijna de helft werd doodgeschoten. "De Russen behoren tot de zwaarst beproefde volkeren van de twintigste eeuw" (*18).

Oekraïne kende voor de Tweede Wereldoorlog een gemeenschap van zo'n 1,5 miljoen joden. Exemplarisch voor de systematische vernietiging van de joden daar is het afvoeren van 34.000 van hen naar het ravijn Babi Jar, net buiten Kiev, in september 1941. Binnen drie dagen waren allen door de nazi's doodgeschoten. De Sovjets dempten het ravijn en bouwden er na de oorlog een woonwijk. Dit joodse drama hebben ze altijd verzwegen. "Pas in 1976 verscheen het eerste gedenkmonument, officieel gewijd aan de omgekomen 'Sovjetburgers'. In 1991 werd er eindelijk een monument opgericht speciaal voor de joodse slachtoffers" (*19). Pas toen hoorden

veel Oekraïners wat zich daadwerkelijk had voorgedaan met de joodse gemeenschap.

Aangrijpend is het verslag van Elie Wiesel: "Men vertelde mij het verhaal van een vrouw die de massamoord overleefde: zij viel gewond in de kuil. Daar lag zij als dood. Onder alle lijken. De daaropvolgende nacht kwam zij bij en wist eruit te komen. Naakt en met bloed overdekt rende zij weg. Een boer ving haar op, gaf haar onderdak tot de ochtend; toen leverde hij haar over aan de Duitsers. Dezelfde dag stond zij weer aan de rand van de kuil. Met degenen die veroordeeld waren. Een mitrailleur ratelde. Opnieuw werden haar armen en benen met kogels doorboord. En voor de tweede maal in vierentwintig uur ontsnapte zij aan de dood. Bij het vallen van de nacht begon zij weer te lopen. Deze keer was het geluk met haar. Zij bleef in leven. Verminkt en half krankzinnig doet zij nu niet anders dan schreeuwen en in haar kreten is de schreeuw van het verleden te horen. De mensen halen hun schouders op en zeggen: arme vrouw, ze leeft in een andere wereld" (*20).

En dan kennen we nog het 'dokterscomplot'. In 1952 zou een van de bekendste joodse Oekraïners, de dissident en seksuoloog Michail Stern, betrokken zijn bij een vermeende samenzwering van joodse artsen die Stalin uit de weg zou willen ruimen. Stern raakte zijn baan kwijt, maar nadat Stalin in 1953 tijdens Poeriem was overleden werd hij weer in ere hersteld. De complottheorie bleek volledig uit de duim gezogen. In latere jaren ontstonden er nog weer andere conflicten met de Sovjetautoriteiten. Mede dankzij de lobby van de Nederlandse ambassade kon hij zich in 1977 in Amsterdam vestigen.

Door de communistische heersers in de Sovjet Unie werden de joden gediscrimineerd en als tweederangs burgers behandeld. Geen wonder dat velen na de stichting van de staat Israël het land wilden verlaten. De Sovjet autoriteiten weigerden echter mee te werken aan het verstrekken van uitreisvergunningen. Pas na 1970, toen er bij de Sovjets behoefte ontstond aan Westerse technologie en kredieten, werd men wat toeschietelijker met het verstrekken van de benodigde papieren. Op het vereiste document stond wel een pasfoto maar geen nationaliteit. De vertrekkende joden waren stateloos geworden en reisden slechts op een vluchtelingenpas. De afkeer van de Sovjet autoriteiten tegenover de emigrerende joden was overduidelijk door dit 'verplicht verwerpen van het staatsburgerschap',

waar wel fors voor betaald moest worden. En juist net voor het begin van de emigratiegolf, in september 1971, werd de prijs van het document nog negen keer zo duur. Een uitreisvergunning kostte al met al ongeveer vijf keer een gemiddeld maandsalaris. Ook later nog werd aan velen een vergunning geweigerd. Daardoor werden duizenden joden tot 'Refuseniks', geweigerden, die soms vele jaren in miserabele omstandigheden moesten wachten voor ze konden vertrekken.

Volgens de joodse traditie is iemand met een joodse moeder joods, maar in de Sovjet Unie kreeg iemand met een joodse vader het stempel 'Hebreeër' op zijn identiteitsbewijs. 'De Wet op de Terugkeer' die voorschrijft dat iedere jood ogenblikkelijk het Israëliisch staatsburgerschap kan krijgen geldt ook voor deze groep 'vaderjoden' uit de voormalige Sovjet Unie. Volgens sommige schattingen zijn van deze Russische joden wel zo'n 75% 'vaderjood'.

Aan de Russische grens vraagt een beambte aan een jood: "Hebt u familie in het buitenland?" De jood antwoordt: "Nee". De beambte vraagt opnieuw: "Maar Cohen dan in Tel Aviv en Sara in Jeruzalem? Zijn zij dan geen familie?" "Jawel", antwoordt de jood, "maar ik ben de enige in het buitenland."

In de Roemeense hoofdstad Boekarest is pas in 2009 een monument onthuld ter nagedachtenis van de meer dan 300.000 slachtoffers – Joden en Roma – van de Holocaust. Een bijzondere gebeurtenis want tot voor kort ontkende de Roemeense regering dat er in Roemenië genocide was gepleegd. In het land dat voor de Tweede Wereldoorlog 750.000 joden telde, wonen vandaag de dag nog maar hoogstens 10.000 joden. Een onderzoekscommissie, met Elie Wiesel als erevoorzitter, schatte dat door Roemeense functionarissen tussen de 280.000 en 380.000 joden zijn omgebracht. De commissie bracht ook aan het licht dat het Roemenië van dictator Nicolae Ceausescu van Israël geld eiste voor de emigratie van joden (*21).

Deze Ceausescu was gehuwd met Elena Petrescu, die van oorsprong joods was. Hij heeft ooit een vierregelig gedicht geschreven dat verplicht werd opgenomen in elke literatuurbundel voor het onderwijs. Het lijkt ontleend aan Jesaja 2 vers 4: "Laat van kanonnen ons tractoren maken / van atomen licht en hulpbronnen / en van atoomraketten ploegen om het land te bewerken."

En dat terwijl het communistische Roemenië onder de Conducator (= Leider) de vierde wapenexporteur van Europa was. Met de harde valuta van de staat Israël konden circa 370.000 Roemeense joden vrij gekocht worden. "Joden en olie zijn onze beste exportproducten" zei de Grote Leider (*22).

We kennen allemaal uit film en literatuur de beelden van joodse gemeenschappen die generaties lang volgens vaste rituelen hun leven trachtten vorm te geven. Op elkaar gepakt in kleine dorpen en steden. Beelden van arme, in getto's levende traditionele joden. Maar het Oost-Europa van vóór de Tweede Wereldoorlog kende ook een heel andere joodse wereld. "Zo leefden in het kosmopolitische Berlijn ruim honderdvijftig duizend joden, van wie het merendeel rijk was en een vooraanstaande plaats in de maatschappij innam. Sommigen waren arts of advocaat, anderen gaven kranten uit, regisseerden toneelstukken of bezaten winkels op de elegante Kurfürstendamm. Het Berlijn van vóór Hitler leek in veel opzichten op het New York van vandaag. Er woonden toen meer joden in Berlijn of Warschau dan nu in heel Oost-Europa" (*23).

Dit alles bestaat niet meer. Ook in landen als Polen, Tsjechië, Slowakije en Hongarije is die joodse cultuur grotendeels verdwenen. Die lacune laat zich niet zo maar weer vullen. En toch worden op verschillende plekken in Oost-Europa weer synagogen gerestaureerd, joodse scholen heropend en culturele festivals georganiseerd. "Langzaam wordt duidelijk zichtbaar dat de enorm veerkrachtige Oost-Europese joodse cultuur weer iets van haar oude glans aan het herwinnen is" (*23).

Noten

- (*1) Piet Buwalda, Refuseniks, Aspekt 2005, pag. 11.
- (*2) Tsjorta. Russisch voor 'begrenzing', Joods Vestigingsgebied.
- (*3) Piet Buwalda, Refuseniks, pag. 13.
- (*4) Chaim Potok, Omzwervingen, BZZTôH 1990, pag. 423.
- (*5) Uit een boekbespreking, over 'De thuiskomst van Jossel Wassermann' van Edgar Hilsenrath, in Trouw van 02-05-09.
- (*6) Esther Voet, Joods Jaarboek 2008, GMG Media BV, pag.143.
- (*7) De pale. 'Pale of Settlement', 'Jiddisjland', Joods Vestigingsgebied, de Tsjorta.
- (*8) Gegevens ontleend aan Abba Eban, Heritage:

Civilization and the Jews, Weidenfeld & Nicolson 1972, pag. 248.

(*9) Gegevens ontleend aan Abba Eban, Heritage: Civilization and the Jews, pag. 249.

(*10) De haskala. Joodse Verlichting.

(*11) Enkele gegevens zijn uit een bespreking door Leo Mock in het NIW van 13-04-2001 van het boek 'Anatomie van een vervalsing. De protocollen van de Wijzen van Sion' (Aspekt 2000).

(*12) Piet Buwalda, Refusniks, pag. 15.

(*13) Piet Buwalda, Refusniks, pag. 17

(*14) Gegevens via de website van het VanAbbemuseum.

(*15) Abba Eban, Heritage: Civilization and the Jews, pag. 248

(*16) Piet Buwalda, Refusniks, pag. 19

(*17) Gegevens ontleend aan Wikipedia en aan

Wigoder, Joodse Cultuur - oorsprong en bloei, Ambo 1994, pag.380 en 381.

(*18) Gegevens ontleend aan een artikel met deze titel in Trouw van 21-02-09.

(*19) Karel Onwijn, Oekraïne, KIT Publishers 2005, pag.27

(*20) Elie Wiesel, De Joden der Stilte, Gooi & Sticht 1986, pag.47.

(*21) Gegevens ontleend aan een bericht in Trouw van 09-10-09.

(*22) Gegevens ontleend aan een redactioneel artikel van Paul Damen in het NIW van 10-04-2009

(*23) Twee citaten uit een bespreking door Wouter Pronk in Trouw van 7-04-1997 van het boek: 'A Hole in the Heart of the World-Being Jewish in Eastern Europe' van Jonathan Kaufman.

DIEREN IN TENACH EN JOODSE TRADITIE 14

De ziez

Door: Jan Veldhuijzen

Ziez (zajien-jod-zajien) kent in *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language for Readers of English* van Ernest Klein, drie lemmata, te weten:

I.1. Bewegende dingen;

I.2. Een soort kleine vlieg (nabijbels Hebreeuws);

I.3. Een naam van een mythologische vogel (nabijbels Hebreeuw);

II. Borst (een hapax legomenon in Tenach; Jesaja 66,11 en waarschijnlijk met de vulgaire betekenis 'tiet');

III.1. Muur, uitsteeksel of pal;

III.2. Beweging (modern Hebreeuws).

I.3. is waarschijnlijk, maar III.2. is zeker afgeleid van het werkwoord *zajien-waw-zajien*, dat volgens S.R. Hirsch (1808-1888) 'langzaam bewegen' betekent. Volgens Rabbi Mendel Hirsch (1833-1900, oudste zoon van S.R. Hirsch) zou *ziez* in II dan 'zachte opwelling' betekenen. Kortom, etymologie en exacte betekenis van het woord zijn dubieus, maar de verhalen daaromheen niet minder boeiend.

Ziez in de *Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon* is vertaald met 'een beest, een bewegend ding'. Rasji op Psalm 50,11 geeft als commentaar dat 'het beweegt van plaats naar plaats'. Ibn Ezra op Psalm 80,14 noemt het een 'vogel'. En de Targom op Psalm 50,11 noemt

het een 'wilde haan'.

De *ziez* is een reptiel en valt onder de groep 'kruipend gedierte', die in Leviticus 11,41-42 is genoemd; dus ongeoorloofd voor consumptie. De *Soncino Bible* vertaalt *ziez sadai* als 'wilde dieren van het veld'. In Psalm 80,14, waar dezelfde woorden zijn gebruikt, staat de volgende noot: "Als wilde dieren knagen aan de druiven en de tere scheuten, dan is het land door vijanden verwoest."

De *ziez* heerst over de vogels, zoals de leviathan – koning der vissen – heerst over het zeeleven. Van hem wordt beweerd dat hij even groot is als de leviathan. De traditie zegt dat wanneer zijn enkels

op de aarde rusten, dan reikt zijn hoofd tot in de hemel. Zijn vleugels zijn zo wijd dat ze de zon verduisteren, maar ze dienen ook tot bescherming van de aarde tegen zeer krachtige winden. De eieren van de *ziez* zijn stellig enorm, maar de moedervogel is altijd zorgzaam en voorzichtig als ze haar eieren zachtjes in het nest laat glijden. Maar op een keer viel een ei van de *ziez* met een daverende klap op de grond en sloeg kort en klein. Door de val verpletterde het 300 cederbomen en de drap uit het ei bedolf zestig steden.

In de Talmoed lezen we dat Rabbah ben Bar Chana het volgende vertelt: "Op een keer reisden we aan boord van een schip en zagen een vogel met zijn enkels in het water staan en zijn kop raakte de hemel. We dachten dat er geen water was (= niet zo diep) en we wilden erin springen om ons af te koelen. Maar een *bat kol* (hemelse stem) riep uit: 'Ga er niet in, want zeven jaar geleden liet een timmerman hier zijn bijl vallen en nog heeft deze de bodem niet bereikt.' En dit niet alleen omdat het water zo diep is, maar ook omdat het kolkte. Rabbi Asji zei: Die (vogel) was een *ziez-sadai*, want er is geschreven: En *ziez-sadai* is bij Mij (Psalm 50,11), d.w.z. 'met God in de hemel', omdat de kop van de vogel tot in de hemel reikte..." (*Baba Batra* 73b).

In *Genesis Rabba* 19:4 lezen we dat R. Juda ben

R. Simon zei: 'De *ziez* is een reine vogel' (vgl. Psalm 50,11), en mag worden gegeten. In *Leviticus Rabba* 22:10 wordt vermeld dat als compensatie voor het verbod op het eten van bepaalde vissen je leviathan mag eten, zijnde een kosjere vis; als compensatie voor het verbod op bepaalde vogels mag je *ziez* eten, die een reine vogel is. Want er is geschreven: 'Ik ken al de vogels van het gebergte, en *ziez* van de velden zijn van Mij (Psalm 50,11). In dezelfde Midrasj in *Leviticus Rabba* wordt de vraag gesteld: "Waarom wordt hij *ziez* genoemd? Omdat hij veel soorten smaken heeft, namelijk de smaak van dit (*zèh*) en de smaak van dat (*zèh*).'" *Numeri Rabba* 21:18 vermeldt de *ziez* als een 'hemels gevogelte'.

De *ziez* behoort tot de dieren die onsterfelijk zijn. Het is een aggadisch equivalent van de phoenix (*Encyclopaedia Judaica* 2,953). In de iconografie van Duits-Joodse gemeenschappen was een favoriet motief de drie apocalyptische dieren: de leviathan, de behemot of *sjor ha-bar* (wilde os) en de mythische vogel *ziez* of *Bar-Jochani*. Zij stelden symbolisch de delicatessen voor, waaraan de verhemelten van de rechtvaardigen zich tegood doen tijdens het messiaanse feestmaal (*Encycl. Jud.* 8,1222).

Spreuken en/of gezegden rond de *ziez* heb ik niet gevonden.

JUDAICA-AGENDA ZWOLLE EN OMGEVING NAJAAR 2010

Kopij voor de Judaica-agenda s.v.p. sturen naar ons e-mailadres: info@judaica-zwolle.nl. Actuele informatie voor de Judaica-Agenda wordt bijgehouden op onze website www.judaica-zwolle.nl. De datums van de cursussen van de stichting kan men vinden in de cursusfolder 2009-2010 en op onze website.

4-7-2010 - Tentoonstelling

"Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: Synagoge, Samuel-Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur. Toegang: €3,00.

1-8-2010 - Tentoonstelling

"Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: Synagoge, Samuel-Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur. Toegang: €3,00.

5-9-2010 - Tentoonstelling

"Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats:

Synagoge, Samuel-Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur. Toegang: €3,00.

3-10-2010 - Tentoonstelling

"Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: Synagoge, Samuel-Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur. Toegang: €3,00.

7-11-2010 - Tentoonstelling

"Geschiedenis van het joodse leven in en om Zwolle" inclusief rondleiding. Stichting Judaica Zwolle. Plaats: Synagoge, Samuel-Hirschstraat 8, Zwolle. Tijd: 13.30 uur. Toegang: €3,00.

Het nieuwe cursusprogramma 2010 – 2011

Bijgaand bij dit Judaica-Bulletin treft u het cursusprogramma van onze Stichting aan voor het nieuwe seizoen 2010-2011. Er zijn drie Vrij-Leerhuiscursussen, vier Korte Cursussen en twee Cursussen Bijbels-Hebreeuws gepland. Ook op onze website www.judaica-zwolle.nl kunt u de informatie over deze cursussen vinden. Door middel van een winkelmandje kunt u zich op de website aanmelden, maar ook kunt u de opgavestrook onder aan de folder aan ons toesturen. Hieronder treft u een overzicht van boeken die als aanvulling kunnen dienen bij enkele van de cursussen.

BIBLIOTHECARIA

In het leslokaal van de Stichting Judaica bevindt zich een kleine bibliotheek met boeken over het Jodendom en aanverwante onderwerpen. De bibliotheek is open tijdens cursusavonden, vanaf 19 uur, en staat ter beschikking van de cursisten. De collectie bevat o.a. meerdere titels die gebruikt kunnen worden als aanvullend materiaal voor de cursussen van de Stichting Judaica. Enkele suggesties voor het komende seizoen:

Vrij Leerhuis 1 – De sidra van de week.

- = 226.1 Tanach; Hebreeuwse en Nederlandse tekst.
- = 226.1 Tora: de onderwijzing van Mosje.

Vrij Leerhuis 2 – Evangelieverhalen lezen als joodse verhalen.

- = 227.4 Barnard, W.J. en P. van 't Riet. Zonder Tora leest niemand wel...
- = 238.2 Riet, Peter van 't. Christendom à la Jezus.
- = 227.4 Riet, Peter van 't. Het evangelie uit het leerhuis van Lazarus: een speurtocht naar de joodse herkomst van het vierde evangelie.
- = 227.4 Riet, P. van 't en W.J. Barnard. Lukas, de Jood.
- = 227.4 Riet, Peter van 't. Lukas versus Matteüs.

Korte cursus 1 – De herkomst van de Asjkenazische joden.

- = az.isra 944.7 Abicht, Ludo. Geschiedenis van de Joden van de Lage Landen.
- = az.isra 944.2 Gidal, Nachum.T. De Joden in Duitsland van de Romeinse tijd tot de Weimar Republiek.
- = az.isra 940.7 Gilbert, M. Atlas van de Joodse geschiedenis.
- = az.isra 944 Learski, R. Het Joodse volk; van de verwoesting van Jeruzalem tot onze dagen.

Korte cursus 2 – Chaim Potok en het chassidisme.

- = 213 Buber, Martin. De chassidische boodschap.
- = Buber, Martin. Chassidische vertellingen
- = enge-a 856.6 Chaim Potok
- = Potok, Chaim Het cijfer zeven.
- = Potok, Chaim. De familie Slepak
- = Potok, Chaim. Mijn naam is Asjer Lev.

Korte cursus 3 – Korte verhalen lezen van Isaac Bashevis Singer.

- = enge-a 851 Fry, A.J. Joods Amerikaanse literatuur.
- = Singer, Isaac Bashevis. Een heerlijke dag: mijn jeugdjaren in Warschau.
- = Singer, Isaac Bashevis. Meer verhalen van het hof van mijn vader.
- = Singer, Isaac Bashevis. Toen Schlemiel naar Warschau ging ; verhalen.
- = Singer, Isaac Bashevis. Yentl; verhalen.

Korte cursus 4 – Sprekend Jiddisch.

- = 903.5 Kriwaczek, Paul. Jiddische wereld.
- = Meesters der Jiddische vertelkunst
- = 788.14 Milner, C. Het Jiddische hart zingt ; liederen
- = jidd 847 Weinstein, Miriam. De gouden sleutel; biografie van de Jiddische taal.
- = az.isra 943 Wigoder, Geoffrey. Joodse cultuur, oorsprong en bloei.

De Seleuciden zijn weer terug

Door Peter van 't Riet

Wie zich intensief met het jodendom bezig houdt, zal regelmatig de ervaring hebben terug te gaan in de tijd: het ene moment zit je op de bank een boek te lezen, het andere moment zit je in de leerschool van rabbi Akiwa of rabbi Meïr te luisteren naar de Tora-uitleg van de grote meester. Maar ook de omgekeerde tijdservaring dient zich regelmatig aan: het verleden duikt plotseling op in het heden. Dat kan je overkomen tijdens de sedermaaltijd, als de tekst gedeclameerd wordt: “Slaven waren **wij** van Pharao in Egypte, en God, onze God, voerde **ons** vandaar uit met sterke hand en uitgestrekte arm”. Met de nadruk op **wij** en **ons**!

Zo’n “verleden in het heden”-beleving overkwam mij de afgelopen weken weer eens. Het gevoel betrof ditmaal de Seleucidische bedreiging die het jodendom trof in de 2^e eeuw vCJ en die leidde tot de opstand van de Makkabeeën. Na 22 eeuwen waren ze opeens terug van weggeweest. Verboden de Seleucidische heersers immers de besnijdenis niet en tevens veel andere joodse gebruiken? Die vonden zij in strijd met hun hellenistische mensbeeld. Daarin speelde de perfecte lichamelijke een veel belangrijker rol dan tolerantie voor de eeuwenoude tradities van de door hen overwonnen volken. Wat is er nu bij ons gebeurd?

De Koninklijke Nederlandse Maatschappij ter bevordering van de Geneeskunde (KNMG), u weet wel, de club waar uw huisarts bij aangesloten is, wil het besnijden van jongentjes ontmoedigen, nog net niet verbieden dus. Maar wat niet is kan zomaar komen. Waarom? In het mensbeeld van de KNMG-artsen speelt het begrip van de zogenaamde “lichamelijke integriteit” kennelijk zo’n belangrijke rol dat alleen al op grond daarvan de jongensbesnijdenis verworpen dient te worden, menen zij. Immers, de acht dagen oude baby (het jodendom), noch het drie- of vierjarige jongetje (de islam) wordt toestemming gevraagd voor deze ingreep aan zijn lichaam. En dat klopt! Maar als dat argument werkelijk doorslaggevend zou zijn, dan zouden we onze kinderen ook niet meer moeten laten inenten, en zo nog wat van die dingen die we allemaal voor ze beslissen zonder dat ze er een fiat aan geven. Ook abortus en andere prenatale ingrepen zouden dan direct verboden moeten worden, want een ongeborn kind kan zelfs niet huilen als het pijn wordt gedaan.

Kennelijk heeft de KNMG ook doorgehad dat alleen het opvoeren van de lichamelijke integriteit wel een erg smalle basis oplevert voor het verbod op een eeuwenoude traditie. Dus zijn er diverse medische en psycho-medische problemen bijgehaald om een verbod in de notendop te onderbouwen: fysieke complicaties, ongewenste

psycho-sexuele gevolgen etc. Daarbij worden alle vormen van besnijdenis op één hoop gegooid: geen onderscheid tussen jongens- en meisjesbesnijdenis, geen onderscheid tussen jongensbesnijdenis bij joden en bij moslims. Ook dat wordt ongetwijfeld ingegeven door een ander kenmerk van het KNMG-mensbeeld: we discrimineren niet tussen mannen en vrouwen, dus voorhuiden en schaamlippen, wat is het verschil? En we zijn niet religieus, dus de ene godsdienst of de andere, daar hoeven we ons niet in te verdiepen.

De medische argumenten van de KNMG tegen jongensbesnijdenis worden even zo goed door medici bestreden. Lees daarover bijvoorbeeld het artikel van het artsenechtpaar Ron en Rosa van der Wieken-de Leeuw in het NIW van 4 juni 2010. Waar het mij vooral om gaat is de arrogantie van veel intellectuelen onder ons om met een wetenschappelijk aplomb uitspraken te doen over gewoonten en gebruiken van anderen waarin zij zich nauwelijks hebben verdiept, en waarbij zij langs de weg van gemakkelijke generalisaties korte metten maken met alles wat niet in hun mensbeeld lijkt te passen. Zeg ik hiermee dat het feit dat de joodse besnijdenis een eeuwenoude traditie is, voldoende reden is om dit gebruik ongemoeid te laten? Nee, natuurlijk. Ook vrouwenbesnijdenis is een eeuwenoude traditie bij sommige islamitische volken. Zelfs de moderne westerse multiculturele samenleving zal nooit zo multicultureel kunnen zijn dat zij vrouwenbesnijdenis zou kunnen tolereren. Ik neem aan dat elke lezer weet waarom. Maar de joodse jongensbesnijdenis is een probleemloze vorm van besnijdenis, omdat hij op het juiste moment wordt uitgevoerd onder de meest zorgvuldige omstandigheden en zonder negatieve gevolgen voor de joodse man.

KNMG, de rol van de Seleuciden past je niet! Richt je pijlen liever op andere gebruiken die wel ongewenste medische en psycho-sociale gevolgen hebben. En kijk nog eens kritisch naar het mensbeeld waarop je je standpunten baseert!

COLOFON

Het Judaica-Bulletin is een uitgave van de Stichting Judaica Zwolle, Postbus 194, 8000 AD Zwolle. Het verschijnt vier maal per jaar. De abonnementsprijs bedraagt €8,00 per jaar, over te maken na ontvangst van een factuur. Een abonnement kan men aanvragen via info@judaica-zwolle.nl.

De Stichting Judaica Zwolle stelt zich ten doel de verspreiding van kennis over de joodse godsdienst, taal, geschiedenis en cultuur. Zij streeft dit o.a. na door het organiseren van cursussen, studiedagen, tentoonstellingen, etc. in de synagoge van Zwolle.

Het bestuur van de Stichting Judaica Zwolle bestaat uit de volgende leden:

- Mw. R.J.S. Hamburger (coördinator rondleidingen en tentoonstelling)
- D. Klasen (cursuscoördinator)
- Mw. D. Koffeman-Wielenga (bibliothecaresse)
- W.H. Neevel (secretaris)
- S.P. van 't Riet (voorzitter, penningmeester)

De Stichting geeft jaarlijks een folder uit over haar activiteiten. Deze folder kan worden aangevraagd bij de administrateur mw. J. van Harten-Wondergem (038-4651347) of via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl. Actuele informatie over de cursussen, de Judaica-agenda en andere activiteiten van de Stichting is te vinden op de website: www.judaica-zwolle.nl. De bibliotheek van de Stichting wordt beheerd door mw. D. Koffeman-Wielenga (tel. 0591-616543).

De Stichting heeft een tentoonstelling ingericht op het voormalige vrouwen balkon van de synagoge van Zwolle, Samuël Hirschstraat 8, met als thema 'Joods leven in en om Zwolle'. Deze is eenmaal per maand op zondag geopend van 13.30-16.00 uur (zie voor de datums de Judaica-agenda in dit bulletin). Dan wordt er vanaf 14.00 uur ook een rondleiding verzorgd. De toegangsprijs is: €3,00 per persoon; voor kinderen €2,00.

De Stichting Judaica Zwolle werkt bij gelegenheid samen met: Joodse Gemeente Zwolle, Stichting Voortbestaan Synagoge Zwolle, Genootschap Nederland-Israël afdeling Zwolle, B. Folkertsma-Stichting voor Talmudica te Amsterdam, Bureau Kerk-en-Israël van de PKN te Utrecht, VU-Podium Vrije Universiteit Amsterdam e.a.

Giften voor het werk van de Stichting Judaica Zwolle zijn aftrekbaar voor de inkomstenbelasting en kunnen worden overgemaakt op girorekening 259272 t.n.v. penn. Stichting Judaica Zwolle, Zwolle.

VOLGENDE BULLETIN

Het volgende bulletin verschijnt 1 oktober 2010. Kopij dient uiterlijk in de tweede week van september te zijn ingeleverd op e-mail info@judaica-zwolle.nl.

VAN HET BESTUUR

Over de nieuwe website kunt u lezen op de eerste pagina van dit bulletin. Het nieuwe cursusprogramma is op die website te vinden, maar ook nog in de folder. Via winkelmandje of aanmeldingskaartje kunt u zich inschrijven voor de cursussen. Verder kunnen we melden dat onze stichting €1000,- ter beschikking heeft gesteld aan de Stichting Voortbestaan Synagoge Zwolle, de beheerder van het gebouw, om de veiligheidssituatie van het leslokaal te verbeteren. Voortbestaan pakt dit op en zal enkele verbeteringen aan de in-/uitgang van het leslokaal aanbrengen.

DE ADMINISTRATIE

De administratie van de Stichting Judaica Zwolle wordt verzorgd door Mieke van Harten-Wondergem te Zwolle. Zij is te bereiken via tel.nr. 038-4651347 of via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl.

JUDAICA BULLETIN

De redactie van het Judaica Bulletin bestaat uit: Peter van 't Riet en Wim Neevel. Verspreiding: Geesinus en Astrid Kruithof.

TENTOONSTELLINGSCOMMISSIE

De tentoonstellingscommissie bestaat uit: Riwwah Hamburger (voorzitter), Michael Canter, Wil Cornelissen, Marco Groen, Jaap Hagedoorn, Rosa Lemstra, Elmer Lugtigheid (PR), Ingrid Petiet, Astrid Rodrigues Pereira, Caroline Rouwendal-Estoppey, Renate van Vuure-Redout.

WERKGROEP CURSUSSEN

De werkgroep cursussen bestaat uit: Lidy van Dam, Henrike de Graaf, Dick Klasen (secretaris), Dicky Koffeman, Wim Neevel, Gerrit Ravensbergen, Peter van 't Riet (voorzitter), Wil Wolters.

BEHEER E-MAIL

De mailbox info@judaica-zwolle.nl van de stichting wordt beheerd door Lidy van Dam. Men kan via dit e-mailadres toezending van het cursusprogramma of andere informatie aanvragen.

RONDELEIDINGEN IN SYNAGOGE

Rondleidingen in de synagoge van Zwolle voor groepen van meer dan 15 personen kunnen worden aangevraagd via ons e-mailadres info@judaica-zwolle.nl. Tijdens een rondleiding wordt ook een bezoek aan de tentoonstelling gebracht. Entree: €3,00 voor volwassenen, €2,00 voor kinderen.